

ІВАН МОНОЛАТІЙ
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна)
Університет імені Яна Кохановського в Кельцах
(філія у Пйотркові Трибунальському, Польща)
iwan.monolatiij@gmail.com

Кореспонденція Якова
Оренштайна 1920—1930-х років
з інституціями Другої Речі
Посполитої та Німецького
Райху як джерело до біографії
видавця¹

Двадцять п'ятого лютого 2015 р. минуло 140 років від народження Якова Оренштайна — визначного українського видавця єврейського походження родом із Коломиї на сучасній Івано-Франківщині. Незважаючи на його чималий внесок у розвиток вітчизняних книговидання та книготоргівлі в першій третині ХХ ст., науковці досі не уклали не лише повного каталогу друків Оренштайнових видавництв «Галицька накладня» й «Українська накладня», а й не написали його більш-менш об'єктивної біографії.

Такий невідрадний стан справ спричинили, з одного боку, панівна до певного часу партійно-ідеологічна зашореність української радянської науки, небажання досліджувати біографії «чужих», а не представників титульної нації, відверте нехтування існування та становлення україно-юдаїки. З іншого боку, цим дослідженням заважав брак документальних джерел, на підставі яких можна було б реконструювати картину життя й діяльності непересічного видавця української книжки, активного учасника політичного життя в міжвоєнних Польщі й Німеччині та одного з найвідоміших фігурантів міжетнічної взаємодії 1920—1930-х рр.

Останніми роками вже з'явилося кілька публікацій, що узагальнюють відомості про окремі сюжети з біографії видавця². Саме тому цю статтю я розглядаю як одну з перших спеціальних археографічних розвідок про Я. Оренштайна, чия постать вимагає в недалекому майбутньому видати повноцінний збірник доку-

¹ Ілюстрації надруковано з дозволу Федерального архіву Німеччини.

² Олена Канчалаба, Іван Гречко, ред., *Яків Оренштайн — феномен української видавничої справи: Каталог виставки (до 120-річчя від дня народження)* (Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 1998), 93; Марія Вальо, «Оренштайн Яків», в *Енциклопедія історії України*, за ред. Валерія А. Смолія (Київ: Наукова думка, 2010), 7:631—632.

ментів і матеріалів з архівів України, Польщі, Німеччини та, можливо, Росії, а також спеціальну монографію про нього самого.

Останні публікації загалом розкривають перебіг життя й діяльності видавця до початку 1930-х р.³, проте щоб розуміти біографічні контексти, які він озвучує в поданих нижче листах, варто з'ясувати деякі важливі дати й події Оренштайнової біографії, зокрема й ті, котрі досі залишаються невідомими широкому загалові.

* * *

Майбутній видавець народився в Коломиї 25 лютого 1875 р.⁴ Його батьки, Саул Оренштайн (досі відомі такі написання прізвища: *Ohrenstein*, *Ornstein* і *Orenstein*) і Альте-Міріам з дому Готлібів (*Gottlieb*), не були надто заможними, як досі вважалося. Як свідчать тогочасні документи, дітей у сім'ї було багато, але вони часто помирили. Фейга народилася 13 липня 1871 р. й померла 1873 р.⁵, Сура, дев'яти років, померла 22 серпня 1873 р., захворівши на ангіну⁶. Трагічним був грудень 1878 р., коли померли сестри Якова Діна (10 грудня, одинадцять років) і Рухель (15 грудня, дев'ять років), котрі захворіли на дифтерію й ангіну⁷. І далі смертність переслідувала родину: 19 червня 1882 р. померло немовля жіночої статі без імені, яке прожило тільки два дні⁸; 1 січня 1889 р. у віці трьох із половиною років, захворівши на менінгіт, помер син Авраам (записаний у метричних книгах як Авраам Готліб, «син Якова Оренштайна та його нешлюбної дружини Альте-Міріам Готліб»)⁹. Після Якова народилося ще дві дівчинки: Хая (нар. 20 липня 1876 р.) та Естер (нар. 18 липня 1877 р.)¹⁰. Щоправда, це не були єдині рідні сестри

³ Іван Монолатій, “Український джентльмен західньо-європейського покою і жидівської національності”: штрихи до етнополітичного портрета видавця Якова Оренштайна”, *Judaica Ukrainica* 2 (2013): 152–186.

⁴ Księga metrykalna urodzeń, gmina Kołomyja, powiat Kołomyja [1865–1876], zespół 300, sygnatura 392, mikrofilm 76542 (запис № 57, *Jacob*, за 1875 р.), Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD).

⁵ Księga metrykalna urodzeń, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1865–1876], zesp. 300, sygn. 392, mkf. 76542 (запис № 193, *Feige*, за 1871 р.), AGAD; Księga metrykalna zgonów, t. 2, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1865–1876], zesp. 300, sygn. 429, mkf. 76579 (запис № 245, *Feige*, за 1873 р.), AGAD.

⁶ Księga metrykalna zgonów, t. 2, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1865–1876], zesp. 300, sygn. 429, mkf. 76579 (запис № 247, *Sura*, за 1873 р.), AGAD.

⁷ Księga metrykalna zgonów, t. 3, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1877.01 – 1882.04], zesp. 300, sygn. 430, mkf. 76580 (запис № 420, *Dine*, запис № 429, *Ruchel*, за 1878 р.), AGAD.

⁸ Księga metrykalna urodzeń, t. 7, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1881.08 – 1883.01], zesp. 300, sygn. 396, mkf. 76546 (запис № 343, *infant*, за 1882 р.), AGAD; Księga metrykalna zgonów, t. 4, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1882.04 – 1885.02], zesp. 300, sygn. 431, mkf. 76581 (запис № 243, *infant*, за 1882 р.), AGAD.

⁹ Księga metrykalna zgonów, t. 8, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1888.08 – 1890.03], zesp. 300, sygn. 434, mkf. 76584 (запис № 1, *Abraham Gottlieb*, за 1889 р.), AGAD.

¹⁰ Księga metrykalna urodzeń, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1865–1876], zesp. 300, sygn. 392, mkf. 76542 (запис № 131, *Chaje*, за 1876 р.), AGAD; Księga metrykalna urodzeń, t. 4, gm. Kołomyja,

майбутнього видавця – відомо також про наймолодшу з них, Діану Оренштайн (нар. 19 липня 1880 р.¹¹), яка у двадцять років вийшла заміж за Якова Мустера з Монастириськ¹². Цій родині Оренштайнів, мабуть, рідним був і двадцятирічний Ісраель, що 24 травня 1903 р. відплив на «Блюхері» із Гамбурга до США. Саме він і міг бути ще одним сином Саула й Альте-Міріам Оренштайнів¹³.

Ким були батьки Якова, сьогодні з'ясувати майже неможливо, як і те, чи були вони мешканцями власне Коломиї, і якщо так, то з якого часу. А оскільки прізвище батька майбутнього видавця (*Ohrenstein*, дослівно з нім. «вухатий камінь») тоді носило чимало єврейських сімей, нині немає достатніх доказів, що коломийські Оренштайни були споріднені з родинами знаних бродівських, жовківських і львівських рабинів Орнштайнів-Брауде, зокрема т. зв. Великого інквізитора Галичини Якова (Мешуляма бен Мордехає Зеева) Орнштайна (1775–1839 рр.)¹⁴. Як свідчать документи, Альте-Міріам, мати видавця, у метричному записі однієї зі своїх дочок (Естер, 1877 р. н.) вказала місцем свого походження містечко Кути (нині Косівський район Івано-Франківської області). Про батька майбутнього видавця відомо, що він торгував у Коломиї папером і книжками. *S. Orenstein. Buch & Papierhandlung. Kolomya* – такі скупі відомості можна знайти на титульному аркуші однієї з книжок у бібліотеці Івана Франка¹⁵, виданій 1850 р. в чеському Оломоуці, і зайве свідчать, що книготоргівля була родинною справою Оренштайнів (до речі, син Якова Йосиф продовжив родинну справу, торгував книжками й мав книгарню у Варшаві в 1930-х рр.)¹⁶. Ще одна додаткова вказівка на рід занять батька міститься в метричному запи-

pow. Kołomyja [1876.12 – 1878.10], zesp. 300, sygn. 393, mkf. 76543 (запис № 337, *Ester*, за 1877 р.), AGAD.

¹¹ Księga metrykalna urodzeń, t. 4, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1880.04 – 1881.08], zesp. 300, sygn. 395, mkf. 76545 (запис № 449, *Diana*, за 1880 р.), AGAD.

¹² Księga metrykalna ślubów, t. 8, gm. Kołomyja, pow. Kołomyja [1901.10 – 1902.12], zesp. 300, sygn. 2265, mkf. 90349 (запис № 78, *Jacob Muster, Diana Ohrestein*, за 1901 р.), AGAD.

¹³ Orenstein Israel, Passenger ID 102650091530, accessed January, 2015, <http://libertyellisfoundation.org/passenger-details/czoхMjoiMTAyNjUwMDkxNTMwIjs=/czo5OjWYXNzZW5nZXIiOw==>.

¹⁴ Див.: Majer Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicyi i w Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868* (Lwów: Księgarnia Polska W. Połonieckiego, 1916), 22, 89–91; David Wurm, *Z dziejów Żydostwa brodzkiego za czasów dawnej Rzeczypospolitej Polskiej (do r. 1772)* (Brody: Nakładem Gminy wyznaniowej żydowskiej, 1935), 84–85, прим. 26; Zofa Borzymińska i Rafał Żebrowski, red., “Ornstein Jakub (Jaakow) Meszulam [ben Mordechaj Zeew], zw. Wielkim Inkwizytorem Galicyjskim (1775–1839),” w *Polski słownik judaistyczny. Dzieje, kultura, religia, ludzie* (Warszawa: Prószyński i S-ka, 2003), 270–271.

¹⁵ Роман С. Кисельов та ін., ред., *Бібліотека Івана Франка. Науковий опис: у чотирьох томах* (Київ: Критика, 2010), 1:852.

¹⁶ Księgarnia naukowa Józef Orenstein, 1933 г., zesp. 639, sygn. 15307 (Rejestr Handlowy, RHA XLI, запис № 193 за 1933 р.), Archiwum Państwowe w Warszawie (далі – APW); Księgarnia naukowa Józef Orenstein, 1933 г., sygn. 2369 (Rejestr Handlowy, RHA XLI 193, запис № 193 за 1933 р.), APW; Księgarnia Naukowa Józef Orenstein, Buchhandlung, Warschau (Polen), 1934–1940, Bestand 21765 (Börsenverein der Deutschen Buchhändler zu Leipzig, I, 1825–1945), Nr. F05234, Sächsisches Staatsarchiv Leipzig.

сі його сина Авраама, що помер у січні 1889 р.: «батько – Саул Оренштайн, книгар у Коломиї». Мабуть, більше про рідних Я. Оренштайна можна було б дізнатися з нині втрачених документів, що зберігалися в коломиїських синагогах, знищених пожежами 1827 й 1865 рр.¹⁷ Останні натепер відомості про Оренштайнового батька Саула містяться в адресній книзі купців, фабрикантів, ремісників і землевласників Галичини й Буковини за 1907 р. у рубриці «папір і письмові матеріали»¹⁸.

Досі не виявлено документальних джерел, котрі підтвердили би припущення львівської дослідниці М. Вальо, що майбутній видавець навчався в Коломиїській гімназії, а згодом – або у Львівському чи Віденському університеті, або у вищій економічній профілі¹⁹. Оскільки родина не мала великих статків, імовірно, Я. Оренштайн отримав традиційну початкову освіту в хедері і/або навчався в місцевій школі фундації Гіршів. До 1898 р. немає переконливих свідчень про перебіг Оренштайнового життя. Зокрема, 18 жовтня вказаного року коломиїський окружний голова повідомив єврейську віросповідну гміну в Жешуві, що «після того, як Яків Оренштайн із Коломиї, народжений 1875 року, прибув до призовної комісії й не виїхав [sic] із військової частини, його одруження не викликає заперечень з політичних міркувань»²⁰.

Достеменно не відомо, чи стосувалася ця довідка того, що Я. Оренштайн відбув військову службу в Коломиї чи Жешуві (де, цілком імовірно, міг служити). У Жешуві ж після попередніх зашлюбін у коломиїській головній синагозі (13, 15 і 16 травня 1899 р.) він одружився з донькою Маєра Адлера й Ханни Гербстманн Хаєю Розою (нар. 11 грудня 1875 р. в Жешуві – загинула 12 вересня 1942 р. у варшавському гетто)²¹.

Як довго Я. Оренштайн перебував у Жешуві, встановити майже неможливо, однак те, що 11 березня 1901 р. саме тут народилася перша дитина подружжя Регіна (*Regina*) (загинула 12 вересня 1942 р. у варшавському гетто, фігурує в документах як лікарка), підтверджує, що Оренштайн більш-менш постійно жив у цьому місті. Щоправда, в метричній книзі вказали, що батько, Яків Оренштайн – «купец у Коломиї» (в оригіналі є видимі правки: особа, яка записувала до метричної книги відомості, спершу хотіла вказати не Коломию, а

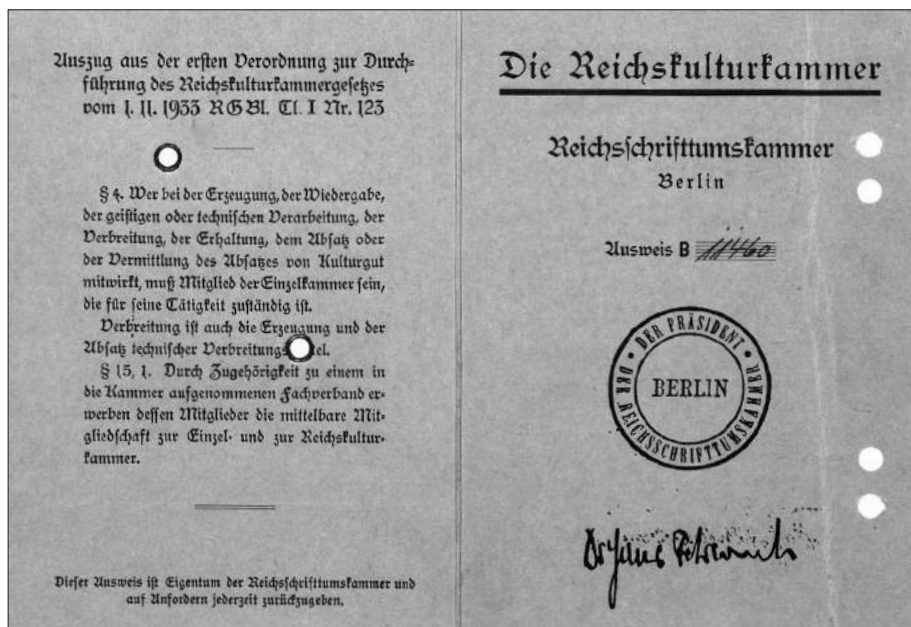
¹⁷ Moshe Rat, "Rabbis, Synagogues and Jewish Life in Kolomea," in *Memorial Book of Kolomey. Translation of Pinchas Kolomey*, trans. Claire Hisler Shefftz, ed. Shlomo Bickel (New York: Rausen Bros., 1957), 113.

¹⁸ *Galizien und Bukowina*, band 19b von *Bezirkshauptmannschaft Kolomea, Adreßbuch aller Länder der Erde der Kaufleute, Fabrikanten, Gewerbetreibenden, Gutsbesitzer etc. etc.* (Nürnberg: C. Lechs & Co Verlag, 1907), 193.

¹⁹ Вальо, "Оренштайн Яків", 631–632.

²⁰ Akta zaślubin, 1899 r., zesp. 533, sygn. 4, s. 245, Archiwum Państwowe w Rzeszowie (далі – APRz).

²¹ Ibid., s. 242, 243, *Jakob Ornstein, Chaje Roise Adler*; Orenstein Rose, T/D 390/368, copy of doc. No. 98977944#1 in conformity with the International Tracing Service (далі – ITS) Archives, Yad Vashem Archives. July 2014.

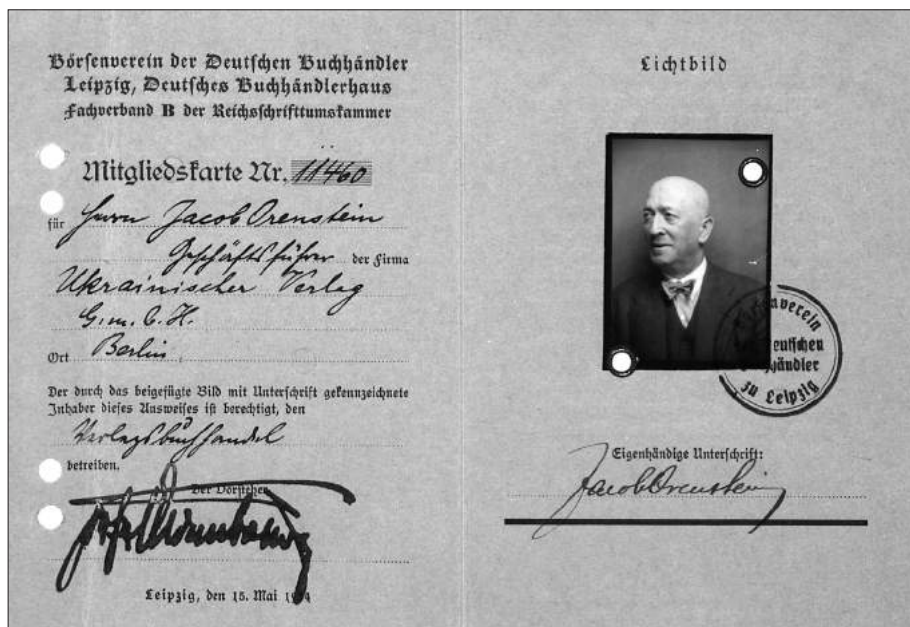
Жешув)²². Уже в Коломиї народилися Оренштайнові діти Йосиф (Józef) (3 грудня 1907 р.) і Аделіна (Adelina) (28 лютого 1909 р.), у заміжжі Вільф, котрі, ймовірно, загинули 12 березня 1943 р. у львівському гетто²³. Зауважмо: імена Оренштайнових дітей, на протипагу іменам його сестер і брата, загалом підтверджують шляхи єврейської асиміляції на початку й у 1920–30-х рр. ХХ ст.: від асиміляції через акультурацію до полонізації²⁴.

Серед істориків і краєзнавців досі триває дискусія про рік, коли Оренштайн почав професійну діяльність. А що його уподобання були різножанрові – від поштівок (перші відомі листівки датовані 1902 р.) до книжкових серій – важливо усвідомити, що видавець упродовж цілого життя перебував у постійному комерційному пошуку. До того ж перший Оренштайнів повноцінний видавничий проект, вочевидь, не був українським. Адже 1904 р. спільно з коломиїським євреєм Е. Х. Хаесом Оренштайн започаткував книжкову серію *Ilustrowana Powszechna Biblioteka dla młodzieży*, примірники якої друкувала місцева типографія Вільгельма Бравнера. У цій серії, зокрема, з'явилися польською повість

²² Księga Urodzeń Urzędu Metrykalnego Izraelickiego w Rzeszowie, 1900–1902 r., zesp. 533, sygn. 66 (запис № 59, *Regina*, за 1901 р.), APRz; Orenstein Regina, T/D 390/369, copy of doc. No. 98977952#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. July 2014.

²³ Orenstein Joseph, T/D 390/370, copy of doc. No. 98977960#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. July 2014 p.; Orenstein Adele verh. Wilf, T/D 390/372, copy of doc. No. 98977978#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. July 2014 p.

²⁴ Anna Landau-Czajka, *Syn będzie Lech... Asymilacja Żydów w Polsce międzywojennej* (Warszawa: Neriton; Instytut Historii PAN, 2006), 39–43.

Ю. Крашевського «Хрестоносці», «Театр в альтанці» Ч. Бардовського, «Казки» Г. Х. Андерсена, «Байки» Ж. Лафонтена, «Незвідані шляхи Господні» Т. Гофмана та збірка японських казок²⁵.

Власне український видавничий проект остаточно перемиг тільки 1909 р.: це була україномовна серія «Загальна бібліотека», де до 1915 р. вийшло майже 120 випусків. Зокрема, видавець опублікував твори О. Барвінського, Л. Гринюка, О. Кобилянської, О. Кониського, М. Кропивницького, П. Куліша, Б. Лепкого, О. Маковея, І. Нечуя-Левицького, Ю. Федьковича, Т. Шевченка та ін.; тут уперше з'явилися українські переклади творів Л. Андрєєва, Т. Ахеліса, Б. Бернсона, М. Гоголя, Езопа, Г. Ібсена, Р. Кіплінга, Д. Маміна-Сибіряка, Ж.-Б. Мольєра, Ф. Ніцше, Л. Толстого, А. Франса, А. Шніцлера, Б. Шоу та ін. Це підтвердило, що ідея дешевих малоформатних серій, яку Я. Оренштайн запозичив у польських видавців кінця XIX – початку XX ст. А. Бартошевича, Г. Альтенберга й В. Цукерканделя²⁶, виявилася надзвичайно вдалою як у фінансовому, так і в культурно-освітньому вимірах.

Велика війна 1914–1918 рр. завдала Я. Оренштайнові значних збитків (3 травня 1917 р. війська восьмої й дев'ятої російських армій пограбували його

²⁵ Orenstein, accessed January 2015, <http://polona.pl/item/475112/3/>, див. інформацію на обкладинці.

²⁶ Див.: Ewa Tłuczek, Renata Zajac, "Książki i czasopisma we Lwowie w XIX i na początku XX wieku – ze zbiorów Biblioteki Głównej Akademii Pedagogicznej," *Annales Academiae Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia* 25, no. 3 (2005): 247–255.

власність)²⁷, а його життєпис цих років має чимало лакун. Досі невідомо, чи проживав він у Коломиї в 1914–1916 рр., адже документи служби розвідки сьомої австрійської армії повідомляють, що

Яків Оренштайн ухилився від призначеного згідно з наказом № 3866 7-го армійського командування медичного огляду, проте з'явився тут [у Коломиї. – *І. М.*] 28 грудня 1915 р., його оглянула сформована для цього комісія та визнала придатним [до військової служби]. Протокол огляду представили цісарсько-королівському 7-у армійському командуванню 28 грудня 1915 під № 2470/IV²⁸.

Згідно з його власними свідченнями, у період із 30 червня 1916 р. до зими 1917 р. Я. Оренштайн був у російському полоні, до Коломиї повернувся між 24 лютого й 14 березня 1917 р. Хоча відомо, що 15 жовтня 1916 р. видавець (разом із 85 коломиїськими євреями-власниками) сплатив російській окупаційній владі контрибуцію, а вже у квітні-травні 1917 р. брав активну участь у громадсько-політичному житті: 26 квітня 1917 р. він кандидував на виборах до управи єврейської громади в окупованій росіянами Коломиї, і під час виборів нового бургомістра та членів магістрату в травні 1917 р. Я. Оренштайна обрали делегатом від єврейської громади²⁹. Однак його перебування в Коломиї було нетривалим: не раніше липня – початку серпня 1917 р. він почав налагоджувати стосунки з урядом УНР у Києві, можливо, проживаючи того часу у Відні. Уже на початку осені за домовленістю з українським урядом видавець виїхав до Німеччини – мабуть, щоб обстежити видавничий ринок і поліграфічні можливості³⁰.

У цьому контексті залишається загадкою участь Я. Оренштайна восени 1917 р. в розповсюдженні україномовних видань на східному фронті, на яке військове урядництво Німеччини надало 250 тис. марок. Угоду з видавцем підписав генерал Еміль Фрідріх, а чиновник МЗС Німеччини Рудольф Надольни та граф Бото фон Відель мали реалізувати її на практиці. Початком такого проекту планували зробити публікацію поем Т. Шевченка накладом 50 тис. примірників³¹.

Розширюючи географію своїх видавничих послуг, навесні 1918 р. Я. Оренштайн відвідав Київ, зокрема нав'язав контакти з видавництвом «Друкар», якому запропонував кредит на друк українських книжок за кордоном³². Щоб реалізувати ці видавничі плани, 28 листопада 1918 р. йому видали спеціальне посвідчення МЗС Української Держави для поїздок до Галичини, Німеччини та Швейцарії.

²⁷ Ibid., 162–164.

²⁸ Laden Israel und Orenstein Jakob. Erhebung. 1916, zesp. 328 (Wywiad 3. i 7. armii), sygn. 199, s. 1, AGAD.

²⁹ Іван Монолатій, *Місто без властивостей. Коломиїська fuga Великої війни* (Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2014), 109, 172–173.

³⁰ Монолатій, “ ‘Український джентльмен’ ”, 164–165.

³¹ Oleh Fedyshyn, *Germany's Drive to the East and the Ukrainian Revolution 1917–1918* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1971), 45–46.

³² Лев Биковський, *Книгарні – бібліотеки – академія. Спомини (1918–1922)* (Мюнхен і Денвер: Дніпрова хвиля, 1971), 22.

рії³³. Коли навесні 1919 р. більшовики зайняли Київ, зв'язок між Я. Оренштайном і місцевими видавничими колами перервався, а сам видавець подорожував між Коломиєю, Віднем, Берліном і, можливо, Києвом³⁴.

У цей час «проукраїнське» реноме видавця-єврея давало йому можливість зберігати й підтримувати стосунки з офіційними установами незалежної України за кордоном, інтегруватися у військові справи. Зокрема, із зізнань М. Кривенка перед радянськими органами держбезпеки у 1930-х рр. впливає, що Я. Оренштайн за дорученням посла УНР в Німеччині М. Порша закуповував літаки для потреб Повітряного флоту УНР. Ця подія датована серпнем-вереснем 1919 р.:

На мою... просьбу т. Линицкий устроил мне командировку и в середине августа я на аэроплане с немцами улетел в Германию. Летели со мною тогда несколько человек: т. Викул (теперь коммунист), Балицкий, служащий финансовой миссии УНР в Берлине, от Галицкой армии Костів (с каким поручением не знаю), остальных не помню. При моем участии в Германии было приобретено 8 или 10 аэропланов на заводе «L.V.G.» и некоторое мелкое авиационное имущество. *Покупку по поручению Порша производил Оренштайн (это галицкий еврей, имевший свое книжное издательство в Берлине), а я только указал, после осмотра, какие аэропланы надо купить* [курсив мій. — І. М.]. При работе комиссии Антанты, которая «обезоруживала» Германию, эти аэропланы были уничтожены в Дрездене (где они находились в S.L.D. (самолетное общество воздушных сообщений)) — крылья и корпус порезаны, а моторы побиты молотками³⁵.

Це свідчення дає підстави вважати, що Я. Оренштайн щонайменше з осені 1919 р. перебував у Німеччині. У серпні 1920 р. він уже фігурує як радник Посольства УНР у Берліні, котре уклало з ним угоду щодо передання Оренштайнові приміщення дипломатичної установи та власності військово-санітарної місії СБУ:

Ми, нижчепідписані, Посольство УНР в Німеччині та п[ан]. Я[ків]. Оренштейн, заключили «п» дня серпня 1920 року в Берліні в Палаті Посольства УНР Кронпінценуфер № 10, Берлін НВ 40, слідуючий договір.

1) Посольство УНР в Німеччині передає належне йому помешкання на Курфюрстенштр[ассе] 83 панові Я. Оренштейнові для улаштування Українського видавництва.

2) Посольство УНР в Німеччині лишає помешкання: а) склад книжок Культурно-Просвітнього Відділу бувш[ої]. В[ійськово]-С[анітарної] М[ісії]; б) бібліотеку та книжки, належні Союзу Визволення України.

3) п. Я. Оренштейн приймає помешкання, належне Посольству УНР в Німеччині на Курфюрстенштр[ассе] № 83.

³³ Монолатій, “ ‘Український джентльмен’ ”, 178–179.

³⁴ Ibid., 170.

³⁵ Протокол допиту Кривенка Миколи Кондратовича (1894 р. н.) від 23 червня 1931 р., ф. 6, спр. 59881 фп, т. 72 б, арк. 60–62, Галузевий державний архів СБУ.

4) п. Я. Оренштейн зобов'язується: а) прийняти книжки Культурно-Провісвітнього Відділу бувш[ої]. Військово-Санітарної Місії на комісію; б) бібліотеку Союзу Визволення України на охорону та мусить по першому жаданню видати бібліотеку та книжки ліквідаторам Союзу Визволення України.

5) Передача та прийом майна переводиться по окремим відомостям надписом представника Посольства УНР в Німеччині та паном Я. Оренштейном.

6) п. Я. Оренштейн зобов'язується повернути Посольству УНР в Німеччині платню за помешкання на Курферстенштрассе № 83 за серпень та вересень б[іжучого]. року /1920/ в розмірі 500 марок /П'ЯТЬ СОТ марок/.

7) п. Я. Оренштейн зобов'язується точно виконувати пункти контрактів, зложених між Посольством УНР в Німеччині та п[аном]. доктором Гайльборном, і перебирає разом усі правові і законні зобов'язання по винайняттю цього помешкання між ним і п. д-ром Гайльборном³⁶.

Власне із серпня 1920 р. розпочинається нова видавнича одіссея Я. Оренштайна в Німеччині. І почалася вона, як свідчать документи, з того, що українське зовнішньополітичне представництво передало своє приміщення Оренштайнові для потреб нового видавництва. Його зареєстрували 15 вересня 1920 р. в торговельному реєстрі в Берліні, а також у додатку до головного торговельного реєстру Німецького імперського бюлетеня та Пруського королівського бюлетеня 23 вересня 1920 р. з приміткою «щодо Українського видавництва», яким керували Я. Оренштайн і Самуель Тауб:

Засади діяльності підприємства: видання і продаж книжок і друків різного виду, особливо в Україні. З цією комерційною метою товариство уповноважене створювати такі самі або подібні підприємства або перебирати на себе їхнє заступництво³⁷.

У листі до Посольства УНР у Німеччині від 29 вересня того самого року видавець писав, зокрема, про можливість його нового підприємства:

Коли Український Національний Уряд хоче моє видавництво — найбільше і найважніше зі всіх українських видавництв світа — зробити доступним для українського народу, то, крім національних і політичних мотивів, це діло буде мати надзвичайно велике значення з того огляду, що, як мене інформувало, мої книжки надаються дуже добре як компенсаційний предмет при обміні на хліборобські продукти. З другого боку, я маю великий інтерес в цьому, щоби книжки продати, бо це уможливить мені вести далі мою видавничу діяльність, яка хвилює почасти припинилася. Тому я радо готов піти назустріч планам Уряду і стати йому помічником у цьому ділі. Однак моє видавництво — це приватне підпри-

³⁶ Про ліквідацію військово-санітарної місії для справ полонених і передачу її справ посольству, 1920—1921 рр., ф. 3619, оп. 1, спр. 17, арк. 66, 66 (зв.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВУ України).

³⁷ Покликаємося на відповідь працівниці Таємного державного архіву пруської культурної спадщини в Берліні П. Пуппель, № 100703/13—2.2, арк. 1, 2 (на бланку) від 18 грудня 2013 р.

емство, фінансоване приватними банками, яке ніколи не жадало ані діставало ніяких підмог ані позичок ні від Уряду, ні від поодиноких партій або груп, а тому воно може, як кожне купецьке підприємство, заключувати і виконувати тільки торговельні діла, оперті на виразних і ясних умовах³⁸.

Про серйозність намірів видавця, з одного боку, і довіру українського уряду, з другого, свідчило й те, що коли в листопаді 1920 р. уряд вирішив опублікувати видання представницького характеру «Синьо-жовта книга уряду УНР», то видати його запропонували саме Я. Оренштайнові. Про це відомо з листів А. Ніковського до С. Петлюри:

Оренштайн погодився на друкування Синьо-Жовтої книги в трьох мовах. Подобиці обговорить з ним посол Василько. Манускрипт цими днями висилаємо. Зводна редакція буде доручена тепер Берлінському посольству; загальна і остаточна буде провадитись м[іністерст]вом (власне, мною). Мови С[иньо]-Ж[овтої] книжки – українська, французька, німецька³⁹.

У запланованому виданні українською, французькою й німецькою мовами накладом у тисячу примірників планували подати історію українських визвольних змагань 1917–1921 рр. і охарактеризувати погляди провідників УНР на перебіг подальшої боротьби⁴⁰.

Щоб реалізувати на практиці головний постулат «Української накладні» – «щоб нарешті і продукти українського духа стали відомі в Німеччині і Осерединній Європі...»⁴¹ – та шукати нові ринки збуту для власної продукції, у лютому 1921 р. видавець виїхав до США:

З кінцем лютого виїжджає до Америки відомий видавець Оренштейн (з Коломиї, тепер власник Украї[нської] Накладні в Берліні) і виявив охоту полагодити і наші національні припоручення Уряду, що подаю до відома, бо можна-б з услуг нам відданого і порядного чоловіка скористати, тим більше, що Оренштейн їде за дипломатичним паспортом⁴².

За таким, здавалося б, зовнішнім успіхом нового видавництва крилася глибока внутрішня криза: неможливість транспортувати з Німеччини до України при-

³⁸ Листування з петлюрівським міністерством закордонних справ про надіслання консульського диплому, закупку книжок, медикаментів, 1920 р., ф. 3619, оп. 2, спр. 5, арк. 2, 2 (зв.), ЦДАВОВУ України.

³⁹ Микола Горбатюк, «Листи Андрія Ніковського до Симона Петлюри (1920–1921 рр.)», *Пам'ятки. Археографічний щорічник* II (2010): 85, № 9, п. 4.

⁴⁰ *Ibid.*, 98, прим. 58.

⁴¹ Вальо, «Оренштайн Яків», 632.

⁴² Олександр Карпенко та Катерина Мицан, упор., «Повідомлення представника уряду в Берліні Євгена Левицького уповноваженому для справ закордонних Костю Левицькому про становище воїнів УГА в таборах для інтернованих у Німеччині. 4 лютого 1921 р.», у *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали*, т. 4, *Суспільно-політичні процеси. Національно-культурне відродження* (Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008), 758, № 376.

близно 40 вагонів уже готової книжкової продукції (що перебувала в Лейпцизі й Відні), ймовірність переслідування з боку польських органів держбезпеки, а також Оренштайнове банкрутство⁴³.

Незважаючи на це, восени 1924 р. Оренштайн остаточно вирішив відновити видавничу працю саме на теренах Галичини, відвідавши для цього Варшаву, Львів, Станиславів і Коломию. Про цей намір, зокрема, свідчать спроби Я. Оренштайна «реабілітувати» себе в очах польських поліційних і самоврядних властей — ці спроби відбито в листах до органів влади Другої Речі Посполитої (див. документи № 1—3 в додатку). Оскільки дії видавця виявилися безуспішними, вже у грудні того самого року він повернувся до Німеччини, ангажуючись час від часу в «галицькі справи» (наприклад, у справу Ст. Штайгера 1925 р.) як персональний посередник у складних польсько-єврейських і польсько-українських етнополітичних взаєминах, зокрема за участі УВО⁴⁴.

Дотепер я вважав, по-перше, що дослідження Оренштайнової біографії після листопада 1925 р. ускладнював фактичний брак документальних джерел, по-друге, що з 1926 до початку 1930-х рр. він і далі жив у Німеччині, і, по-третє, що відслонити завісу над видавцевим життям у досліджувану добу допоможе ретельне обстеження зарубіжних архівосховищ⁴⁵.

Мої даліші пошуки привели до Федерального архіву Німеччини, де перебувають не опубліковані досі архівні документи, зокрема Оренштайнові листи до інституцій Третього Райху (див. документи № 4—6 у додатку). Їхнє ретельне вивчення дозволило реконструювати перебіг видавцевого життя в нацистській Німеччині, зокрема в період 1935—1940 рр., тим самим відкидаючи тезу дослідників, що нібито 1932 р. Оренштайн із родиною переїхав до Варшави⁴⁶.

Протягом 1930-х рр. видавець і власник «Української накладні» й далі мешкав на берлінській Курфюрстенштрассе, 83 (про це свідчить інформація про нього та його доньку, студентку медицини Регіну, в адресній книзі євреїв «Великого Берліна»⁴⁷), однак відколи 1933 р. до влади прийшли нацисти, професійні справи Я. Оренштайна погіршувалися, головним чином через його єврейське походження. Не принесли успіху й намагання окремих громадських діячів Галичини забезпечити собі його фінансову підтримку, щоб видати першу в новітній історії універсальну енциклопедію українською мовою. Про такі наміри згадували сучасники Я. Оренштайна:

Успіх справи залежав насамперед від грошей. І перед моїми очима з'явився <...> Яків Оренштайн, поважний український видавець і багатий купець. Оренштайн-

⁴³ Монолатій, “ ‘Український джентльмен’ ”, 172—175; Володимир Сергійчук, *Симон Петлюра і єврейство* (Київ: ПП Сергійчук М. І.; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2006), 87.

⁴⁴ Монолатій, “ ‘Український джентльмен’ ”, 176—184.

⁴⁵ Ibid., 185—186.

⁴⁶ Вальо, “Оренштайн Яків”, 632.

⁴⁷ *Jüdisches Adressbuch für Gross-Berlin* (Berlin: Goedega Verlags-Gesellschaft, 1931), 304.

Іван Монолатій

власні сили! І я вирішив удатися до Оренштайна тільки тоді, коли вичерпаю всі можливості і побачу, що сам нічого не вдію⁴⁸.

Єдине, чим міг похвалитися Оренштайн – невелике гасло про нього у виданій 1935 р. «Українській загальній енциклопедії»:

Оренштайн Яків, укр[аїнський]. видавець, жид[івського]. роду, *1875, основник і власник «Укр. Накладні», що видає універсальну бібліотеку п. н. «Загальна Бібліотека» (від 1903 р. в Коломиї, від 1919 в Берліні), до 1932 – 230 томиків, укр. музичні твори, укр. клясиків, шкільні укр. підручники, атласи й геогр[афічні]. карти, книжки для дітей, суспільно-політ[ичні]. твори, тощо⁴⁹.

А що криза Оренштайнового бізнесу була відчутною, на початку грудня 1935 р. він повідомляв Спілку німецьких книготорговців у Лейпцизі:

Я не продаю й не видаю жодної літератури німецькою мовою, як також і в перекладі. Я не маю стосунку до німецької книжки. Усі мої видання існують тільки українською мовою й не продаються в Німеччині, а лише за кордоном. ...Унаслідок теперішнього критичного становища в українській книготоргівлі моє видавництво неліквідне⁵⁰.

Натомість у відповіді на цей лист чиновник головного урядництва книготоргівлі Третього Райху неоднозначно вказував, що

оскільки Ви маєте єврейське походження, я вважаю, що Ви не підходите для професії, пов'язаної з культурою. На жаль, я змушений, згідно з §10 першого розпорядження на виконання Закону про імперську палату культури від 01.11.1933 р. (RGVl.1933 I S.797), виключити Вас зі Спілки німецьких книготорговців і при цьому з Імперського урядництва у справах друкарства. Я прошу Вас негайно відіслати Ваш членський квиток до канцелярії Спілки німецьких книготорговців (Лейпциг Ц. 1, Геріхтсвег, 26). Як Вам уже повідомила Спілка німецьких книготорговців, Вам буде надана можливість ліквідувати Вашу фірму або передати її у власність відповідних арійських осіб. Вас уже просили зробити щодо цього свої пропозиції. Оскільки Ви досі не виконали цю вимогу галузевого об'єднання, то я мушу ще раз просити Вас негайно поінформувати мене про Ваші наміри⁵¹.

⁴⁸ Василь Микитчук, «Як виникла ‘Українська Загальна Енциклопедія’», *Сучасність* 4 (1961): 102–103.

⁴⁹ Іван Раковський, ред., «Оренштайн Яків», в *Українська Загальна Енциклопедія* (Львів: Рідна школа, 1935), 2:938.

⁵⁰ Лист Я. Оренштайна до Спілки німецьких книготорговців у Лейпцизі від 5 грудня 1935 р., арк. 1 (ненум., на бланку), R9361–V/8796, Das Bundesarchiv (далі – BArch).

⁵¹ Лист Спілки німецьких книготорговців до Я. Оренштайна від 31 грудня 1935 р., машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361–V/8796, BArch.

У відповідь на таку агресивну риторичку офіційних нацистських установ, що вимагали ліквідувати «Українську накладню», у січні 1936 р. видавець спробував пояснити ситуацію очільникові імперського урядництва у справах друкарства:

Після Вашого листа від 31.12.1935 р. я одразу відіслав свого членського квитка до Спільки німецьких книготорговців у Лейпциг [див. ілюстрацію і. – *І. М.*]. <...> Для роз'яснення... [«Українська накладня»] – велике видавництво, яке я заснував у 1919–20 рр. із державною допомогою в Берліні після того, як більшовики захопили Україну, щоби після звільнення України від більшовицької окупації перенести його до Києва. Я привіз до Німеччини... великі суми грошей і надрукував сотні книжок і нот великими накладками... Велику частину цієї друкованої продукції я ще зберігаю на складі, щоби із часом перевезти її до України. Усі без винятку видання є суто українська національна література й музика та лише українською мовою. Я жодним чином не перетинаюся з німецькою культурою, німецькою книготоргівлею й німецькими читачами⁵².

Повідомляючи, що можливих покупців видавництва, та ще й арійського походження, бракує, Оренштайн підкреслював значення наявної друкованої продукції, котру, як він пояснював, було неможливо терміново продати, а знищити запаси книжок – «духовні й великі матеріальні цінності нації» – неприпустимо. Натомість він пропонував використати берлінську Олімпіаду 1936 р., щоби прорекламувати його видавництво в колах зарубіжних українців⁵³. Щоправда, досі невідомо, чи акція, що її запланував Я. Оренштайн, відбулася під час міжнародних спортивних змагань, а якщо й відбулася, то чи була вона успішною й результативною у фінансовому й зовнішньополітичному вимірах.

Як свідчать документи, ліквідація Оренштайнового видавництва, яку запланували чиновники нацистського органу книготоргівлі, вочевидь, затягувалася: у січні 1937 р. видавець повідомив керівника урядництва книготоргівлі, що передав невідомому натепер кредиторіві з Польщі книжок на суму 70 тис. райхсмарок і що більше не торгуватиме книжками, а лише опікуватиметься ліквідацією підприємства⁵⁴.

Одночасно, як показують документи, Оренштайн перебував під пильним оком нацистських структур. Вже у травні того самого року в інформаційній довідці «Яків Оренштайн, Берлін (“Єврейський список” ІК 518/908 № 185)», підготовленій для керівника Імперської палати культури, було зазначено, що

у перебігу систематичного опрацювання усіх ще не завершених єврейських справ пересилаю Вам прикріплене наявне досье на Оренштайна. Звертаю Вашу увагу на лист Оренштайна, власника «Української накладні т. з. о. п.», від 3 січ-

⁵² Лист Я. Оренштайна до Президента Імперського урядництва у справах друкарства в Берліні від 3 січня 1936 р., арк. 1, 1 (зв.) (ненум., на бланку), R9361–V/8796, BArch.

⁵³ Ibid., арк. 1 (зв.).

⁵⁴ Лист Я. Оренштайна до Президента Імперського урядництва у справах друкарства в Берліні від 19 січня 1937 р., арк. 1 (ненум., на бланку), R9361–V/8796, BArch.

ня 1936 р. Оренштайн повідомляє у цьому листі, що всі без винятку його видання є українська — здебільшого спрямована проти більшовизму — національна й музична література тільки українською мовою. Фірма майже нічого не продає в Німеччині, лише експортує за кордон і українцям за кордоном. Продажі, очевидно, не дуже великі, Оренштайн зазначає далі у своєму листі, що він намагається перевести видавництво з Німеччини за кордон. При цьому втрата коштів не настільки велика... Проте слід було б обдумати, чи не дозволити Оренштайнові продаж українських і антибільшовицьких творів, оскільки взагалі не йдеться про німецьке надбання. Цей продаж слід контролювати⁵⁵.

Упродовж цілого 1937 р. документи відділу книготоргівлі Імперського урядництва у справах друкарства рясніють фактами щодо «усунення єврейського впливу — Яків Оренштайн» або про «єврейське питання. Яків Оренштайн». Зокрема, чиновники цієї установи з'ясовували, чи видавництво було дійсно продано або перенесено за кордон, просили вказати нового власника, якщо він відомий, і надіслати копію угоди купівлі-продажу (27 липня); нагадували, що з 19 січня 1937 р., коли Я. Оренштайна виключили зі Спілки німецьких книготорговців, фірма мала бути ліквідована, а тому вимагали надати відомості про перебіг цієї справи (12 серпня)⁵⁶. До того ж 28 серпня вони повідомили, що

Українська накладня т. з. о. п., Берлін, яку було засновано 1920 (власник і директор Яків Оренштайн), із початку цього року припинила діяти. Майно видавництва перебуває частково у квартирі пана Оренштайна, Берлін W62, Курфюрстенштрассе, 83, але більша частина зберігається в лейпцизькій транспортній фірмі Scheider & Co. Майно належить кредиторам пана Оренштайна, котрі всі перебувають за кордоном — здебільшого в Польщі. Видавництво зараз на стадії ліквідації; жодні постачі замовникам більше не здійснюються. *Рекомендовано, щоби урядництво звернуло увагу гестапо на Оренштайна, оскільки може бути цікаво встановити, з чого Оренштайн житиме після припинення видавничої діяльності* [курсив мій. — І. М.]⁵⁷.

У дальших повідомленнях вказано, що Я. Оренштайн винен 12 тис. райхсмарок, із них 7 тис. — у Польщі, а 5 тис. — в інших країнах, а тому суму боргу треба перенести, з дозволу земельного податково-фінансового управління, як іпотеку на будинок (Курфюрстенштрассе, 83), що належав видавцю. Зокрема, службо-

⁵⁵ Лист NN до Президента Імперської палати культури від 28 травня 1937 р., машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361—V/8796, BArch.

⁵⁶ Лист Імперського урядництва у справах книготоргівлі до відділу книготоргівлі (земельне управління в Берліні) від 27 липня 1937 р., арк. 1 (ненум., на бланку), R9361—V/8796, BArch.; Лист Президента імперського урядництва у справах друкарства до відділу книготоргівлі (земельне управління в Берліні) від 12 серпня 1937 р., арк. 1 (ненум., на бланку), R9361—V/8796, BArch.

⁵⁷ Лист Імперського урядництва у справах книготоргівлі до відділу книготоргівлі від 28 серпня 1937 р., арк. 1 (ненум., на бланку), R9361—V/8796, BArch.

вещь книготоргівельної фірми Tiergarten-Buchhandlung Daur & Glauner повідомляв, що

Яків Оренштайн, згідно з пред'явленим паспортом, є громадянином Польщі і, за його свідченнями, не в змозі продати свій бізнес... Під час переговорів Оренштайн посилається на свій лист від 19.01.1937 р., надісланий до Імперського урядництва у справах друкарства. Під час огляду приміщень фірми я не помітив ані книжок, ані комерційної діяльності⁵⁸.

Оскільки Оренштайнова справа, на думку офіційних властей, затягувалася, вони ще принаймні двічі надсилали повідомлення про «усунення єврейського впливу» видавця: 24 вересня і 22 жовтня 1937 р. — фактично повторюючи зміст попередньої кореспонденції (від 15 вересня й 28 серпня відповідно)⁵⁹.

Дійшло до того, що особою видавця зацікавилася гестапо (про такий намір ішлося в листі Імперського урядництва у справах книготоргівлі від 28 серпня 1937 р.), чиновник якого у грудні 1937 р. повідомляв, що, згідно з результатами службового розслідування,

Єврей [Яків — дописано від руки. — *І. М.*] Оренштайн, народжений 25.02.1875 р. в Києві [тут помилка — має бути «Коломиї»] / Росія [теж помилка — має бути «Австро-Угорщина». — *І. М.*], громадянин Польщі, не здійснює на цей час... жодної підприємницької діяльності⁶⁰ [див. ілюстрацію 2].

Офіцера нацистської таємної поліції, котрий стверджував, що Я. Оренштайн володіє будинком на Курфюрстенштрассе, 83, хвилювало, що на тому й досі була вивіска «Українське видавниче товариство». На цей лист гестапо 3 лютого 1938 р. надійшла відповідь: президент Імперської палати культури вимагав негайно зняти з Оренштайнового будинку цю вивіску⁶¹.

Така, сказати б, активність нацистських органів культури в боротьбі з вивіскою Оренштайнового видавництва, вочевидь, не дала очікуваних результатів, оскільки вже 18 лютого 1938 р. чиновник згаданого урядництва в листі до видавця наголошував:

⁵⁸ Лист представника фірми Tiergarten-Buchhandlung Daur & Glauner до Імперського урядництва у справах книготоргівлі від 15 вересня 1937 р., арк. 1 (ненум., на бланку), R9361–V/8796, BArch.

⁵⁹ Повідомлення Імперського урядництва у справах книготоргівлі в Берліні для відділу книготоргівлі в Лейпцизі від 24 вересня 1937 р., машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361–V/8796, BArch.; Лист NN до Президента Імперської палати культури від 22 жовтня 1937 р., машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361–V/8796, BArch.

⁶⁰ Лист офіцера гестапо (?) Вайманна до Райхсміністра народної освіти та пропаганди в Берліні (Імперської палати культури) щодо «Української накладні» Я. Оренштайна від 23 грудня 1937 р., машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361–V/8796, BArch.

⁶¹ Лист (?) Гінкеля до Президента Імперського урядництва у справах друкарства в Берліні від 3 лютого 1938 р., арк. 1, і (зв.) (ненум., на бланку), R9361–V/8796, BArch.

Як мені повідомили, Ви більше не торгуєте книжками, тому не можете бути членом нашого об'єднання, як Ви констатували у своєму листі від 19.01.1937 р. Проте на Вашому будинку досі є вивіска «Українське видавниче товариство», яка фактично більше не відповідає дійсності. Тому прошу Вас негайно зняти вивіску й до 28 лютого повідомити мене про це⁶².

І далі, як свідчать документи нацистських органів культури, «боротьба» з вивіскою «Української накладні» тривала. Запити саме такого змісту були 24 березня, 6 травня та 28 липня 1938 р.⁶³, хоча, як повідомляв Я. Оренштайн, вивіску він зняв іще 18 лютого⁶⁴ (див. іл. 3).

Відомостей, що було з видавцем та його власністю упродовж наступного 1939 р., у віднайдених на сьогодні документах немає. Тільки в листі до Райхсміністра народної освіти та пропаганди від 19 вересня 1940 р. було коротко повідомлено:

Єврейське видавництво Оренштайна, Берлін.

Єврей Яків Оренштайн був директором фірми «Українська накладня». ... На початку 1937 р. видавництво припинило свою діяльність і перебувало в процесі ліквідації. У той час майно видавництва перебувало в помешканні Оренштайна, а також у фірмі Schneider & Co. (транспортна фірма). Що сталося з цим майном, неможливо встановити, оскільки... це видавництво ліквідували добровільно, і справу було закінчено⁶⁵.

Можу лише припустити, що Я. Оренштайн назавжди покинув Німеччину ще в жовтні 1938 р., оскільки саме тоді приблизно 17 тис. польських громадян, які проживали там протягом тривалого часу, жорстоко вигнали з країни. Це зробили для того, щоби випередити польську владу, котра тільки планувала позбавити євреїв польського громадянства⁶⁶. Відтоді Оренштайн міг проживати на вул. Маршалковській, 132 (дотепер будинок не зберігся) у свого сина Йосифа, власника «Наукової книгарні» у Варшаві, аж до ймовірного переселення до варшавського гетто у грудні 1939 р.⁶⁷ Як згадували очевидці вересневих подій 1939 р., саме тоді Йосиф Оренштайн врятувався втечею до Львова, однак пізні-

⁶² Лист службовця Імперського урядництва у справах друкарства в Лейпцизі (?) Інде до Я. Оренштайна від 18 лютого 1938 р., машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, BArch.

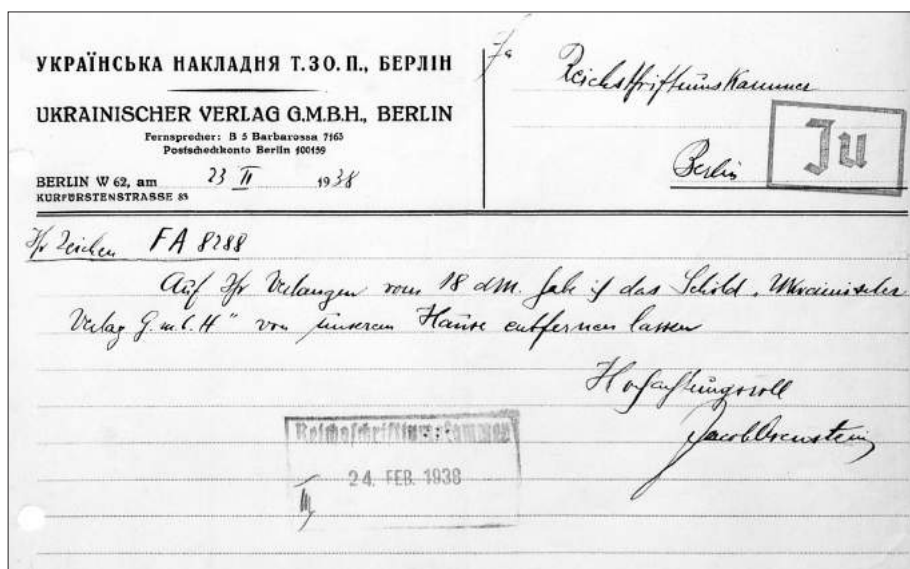
⁶³ Повідомлення відділу книготоргівлі в Лейпцизі до Імперського урядництва у справах друкарства в Берліні від 24 березня 1938 р., машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, BArch.; те саме від 6 травня 1938 р., машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, BArch.; те саме від 28 липня 1938 р., машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, BArch.

⁶⁴ Повідомлення Я. Оренштайна до Імперського урядництва у справах друкарства в Берліні від 23 лютого 1938 р., арк. 1 (ненум., на бланку), R9361-V/8796, BArch.

⁶⁵ Лист NN до Райхсміністра народної освіти та пропаганди від 19 вересня 1940 р., машинописна копія, арк. 1 (ненум.), R9361-V/8796, BArch.

⁶⁶ Исраель Гутман, Наама Галиль, *Катастрофа и память о ней* (Иерусалим: Яд Вашем, 2007), 26.

⁶⁷ Orenstein Jakob, T/D 390/367, copy of doc. No. 98977933#1 in conformity with the ITS Archives, Yad Vashem Archives. July 2014 p.

ше загинув у львівському гетто⁶⁸ (імовірно, 12 березня 1943 р., разом із сестрою Аделіною та її чоловіком).

Попри те, що фізично Я. Оренштайна 1940 р. вже не було в Німеччині, справа його видавництва й далі жила, сказати б, своїм життям.

Зокрема, досі не відомі обставини запитів дочки Івана Франка Анни Франко-Ключко (котра тоді проживала у Відні на Рімергассе, 6/8) про майно «Української накладні», які вона надсилала в серпні-жовтні 1940 р. до Імперського урядництва у справах друкарства⁶⁹. Чільним із-поміж моїх припущень є те, що йшлося, мабуть, не власне про майно видавництва, а про Оренштайнове помешкання на Курфюрстенштрассе, 83, оскільки свого часу там містилася військово-санітарна місія. У ній із 1919 р. працювала А. Франко-Ключко, шоправда, не довго: у 1921–1939 рр. вона з чоловіком Петром Ключком уже жила на Закарпатті⁷⁰. Є й інший цікавий сюжет щодо спадщини Оренштайнового видавництва: як згадували діячі львівської «Просвіти» напередодні Другої світової війни,

⁶⁸ Julian Strykowski, "Od szewca do księgarza," *Stolica* 17, 24 kwietnia 1960, 21.

⁶⁹ Лист службовця Міністерства народної освіти та пропаганди д-ра (?) Баумана від 26 серпня 1940 р., арк. 1 (нenum.), R9361–V/8796, ВArch.; Лист NN до Райхсміністра народної освіти та пропаганди від 6 вересня 1940 р., машинописна копія, арк. 1 (нenum.), R9361–V/8796, ВArch.; Лист NN до Імперського урядництва у справах друкарства в Берліні-Шарлоттенбурзі від 16 вересня 1940 р., машинописна копія, арк. 1 (нenum.), R9361–V/8796, ВArch.; Лист службовця Міністерства народної освіти та пропаганди (?) Бішоффа від 2 жовтня 1940 р., арк. 1 (нenum.), R9361–V/8796, ВArch.

⁷⁰ Наталя Тихолоз, "У пошуках утраченого раю (любов і туга Анни Франківни)", *Вісник Львівського університету. Серія філологічна* 55 (2011): 177.

Іван Монолатій

...фінансово «Просвіта» була «діично» обтяжена фатальним закупом на кредит великого запасу... книжок, виданих накладом Оренштайна, сплата якого з'їдала фонди... Під тягарем цього боргу не могла встоятися ніяка програма фінансової реформи, і найкращі сили й зусилля, призначені на освітньо-культурну працю і видання, марнувались безконечною господарською скрутою⁷¹.

Оренштайнове життя трагічно обірвалося 12 вересня 1942 р. у варшавському гетто. Разом із найвідомішим українським книготорговцем першої половини ХХ ст. загинули його дружина Хая-Роза та старша донька Регіна. За півроку, в березні 1943 р., у львівському гетто розстріляли Оренштайнових дітей Йосифа й Аделіну з її чоловіком.

Тривалий час будь-якої вірогідної інформації про долю видавця та його рідних не було, тому влітку 2014 р. під час мого стажування в Яд Вашемі в Єрусалимі я склав шість свідчень для міжнародної акції «Кожна людина має Ім'я», в рамках якої пам'ять про жертв Катастрофи єврейського народу буде увічнена в Залі Імен меморіального комплексу Яд Вашем⁷².

⁷¹ Ярослав Падох, «Останні Загальні Збори 'Просвіти' у Львові», *Альманах Українського Народного Союзу* 60 (1970): 100.

⁷² Лист працівниці відділу прийому й реєстрації листів свідцтв Зали Імен М. Уманьски від 10 серпня 2014 р., № 281081 (Ivan Monolatii, Ukraine), арк. 1 (на бланку).

Додаток

Нижче подано українські переклади шести документів 1920–1930-х рр. польською й німецькою мовами. Документи ці друкуються вперше. Їхній зміст містить важливі факти з Оренштайнової біографії міжвоєнного періоду. Оригінали цих документів нині зберігаються у фондах Державного архіву Івано-Франківської області (фонди 2 («Станіславське воєводське управління») та 8 («Коломийське повітове староство»)) і Федерального архіву Німеччини в Берліні (фонд R 9361 Berlin Document Center).

№ 1

Лист Якова Оренштайна до начальника коломийської команди державної поліції з проханням про політичну реабілітацію⁷³

[16.09.1924 р.]

До славної команди державної поліції
на руки ясновельможного пана надкомісара
Урбановського
в Коломійі

Яків Оренштайн
у Коломійі
просить про політичну реабілітацію

Славна командо!

Після тривалого перебування за кордоном, повернувшись, я з прикрістю переконався, що стосовно моєї особи створено формальну легенду політичних наклепів, метою яких було підірвати моє становище серед місцевої громадськості й унеможливити моє повернення, щоби було легше відібрати мою власність у Коломійі.

На мене донесли політичним і поліційним властям, що нібито саме тут, а зокрема за кордоном, я проводив ворожу польській державі політику, підтримував тісні стосунки з Петрушевичем і т. д.

Усі ці домисли я засуджую як брехню, мета якої — позбавити мене не тільки доброго імені, а й власності.

Я маю найбільшу накладню українських літературних і наукових творів — *за винятком будь-яких природознавчих праць і [видань] політичного змісту*⁷⁴. Саме

⁷³ Листування з органами поліції про розслідування діяльності представника Міністерства освіти ЗУНР — Оренштейна Якуба Сауловича, ф. 8, оп. 1, спр. 8, арк. 24, 24 (зв.), 25, Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО).

⁷⁴ Тут і далі курсивом виділено місця, які в документі підкреслено.

Іван Монолатій

тому я зустрічаюся з усім науковим світом, але тільки на ґрунті економічних і видавничих інтересів.

Якщо ж ідеться про мої політичні переконання, то я безумовно стою на ґрунті розумного, доброзичливого й компромісного вирішення всіх непорозумінь у питанні національних меншин, а навіть мірою моїх скромних сил і впливів докладаю зусиль, щоби справу порозуміння довести до результату.

Для мене важлива повна політична реабілітація з боку польських властей. Для цього звертаюся до компетентної політичної влади, щоби вона вислухала вельмишановних панів ксьондза каноніка [Олександра] Русина, адвоката д-ра Аллегарда, директора гімназії [Прокопа] Мостовича, адвоката д-ра Шорра, директора банку [Захара] Скварка, Еліаша Ціманда, Едварда Фрухтера – щодо моєї політичної поведінки як під час світової війни, так і тепер.

Прошу славному Команду після перевірки представлених мною доказів, якщо вона вважатиме за доцільне, раз і назавжди зняти з мене прокляття нелояльного громадянина польської держави.

[Підпис:] Яків Оренштайн

№ 2

**Лист Якова Оренштайна до Станиславівського воєводства
з проханням про політичну реабілітацію й видачу закордонного паспорта⁷⁵**

[не пізніше 28.12.1924]

До високого воєводства у Станиславові
Яків Оренштайн
накладовець у Берліні W6, Курфюрстенштрассе, 62
просить про вивчення висунутих йому обвинувачень –
політичну реабілітацію
та ухвалення рішення про видання йому закордонного паспорта

Високе воєводство!

Перед війною я був власником книгарні (антикваріату) та друкарні в Коломиї й видавав невеликими накладками наукові книжки з української літератури. Коли вибухнула світова війна, а москалі увійшли до Коломиї, через це мене вивезли до Росії як цивільного в'язня, а мою книгарню в Коломиї знищили. Коли пізніше царський уряд упав, а Україна оголосила самостійність, тоді в порозумінні з тодішнім президентом [Володимиром] Винниченком, а згодом отаманом Петлюрою, я заснував у Києві більшу накладню для українських *наукових*

⁷⁵ Листування з Міністерством внутрішніх справ про розслідування причини повернення в Коломию Оренштейна Якуба, власника української книгарні у Берліні, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 21–24, 24 (зв.), ДАІФО.

видань. Під час українських урядів у східній Малопольщі 1918–1919 років *ніякою політикою* не займався; одного разу приїхав у приватній справі з Києва до Коломиї, бо мене повідомили, що в Коломиї українці зайняли мою друкарню, за яку після їхнього відступу мусив судитися з колишнім українським міністром Більнінським, про що свідчать акти окружного суду в Коломиї I 257/2⁷⁶.

Коли більшовики вигнали [Симона] Петлюру з Києва, вони зайняли та знищили все моє видавництво разом із запасами книжок. Я, ними цілком знищений, перенісся до Берліна, де заснував більшу українську накладню й видавав твори українською мовою, тільки наукові, як свідчить мій каталог під № 1. Із того часу перебуваю в Берліні. З політикою не маю й не мав ніколи нічого спільного, бо завжди дбав про свої економічні інтереси. 1920 року отримав від тодішнього пана польського посла в Берліні, пана графа Шебекі, рекомендаційний лист, на підставі якого відвідав свою родину в Коломиї. Цей лист перебуває в польському посольстві в Берліні. Я залишаюся в контакті тільки з чільними політиками уряду Петлюри.

1923 року я хотів виїхати з Берліна до Коломиї, де маю власність, частину книгарні, друкарню, там могили моїх рідних. За сприяння пана професора д-ра [Смаль-]Стоцького я отримав без будь-яких перешкод паспорт і візу. Однак тоді важка хвороба зірвала мій виїзд до Коломиї.

Коли, одужавши, 1924 року я зажадав у польському консульстві в Берліні продовжити дію паспорта, зіткнувся з відмовою, а більше того, консульство цілком незаконно затримало мій продовжений старий паспорт без жодних пояснень. Таку саму позицію зайняло староство у Коломиї, до якого я належу як громадянин польської держави.

За кілька місяців до цього, з приводу запланованого відкриття українського університету в Польщі, у зв'язку з акцією д-ра Стоцького, високе міністерство (департамент преси) викликало мене до Польщі. Я був готовий прийняти довірену мені місію, бо, як лояльний громадянин польської держави та знаний видавець книжок, охоче доклав би всіх зусиль, щоб обидва народи доброзичливо зустрілися в культурній та господарчій праці. За дорученням високого міністерства польське консульство в Берліні видало мені службовий паспорт, на підставі якого я відвідав Варшаву, Львів, Станиславів і Коломию. Мене вразило, що за кожним моїм кроком стежили таємні агенти поліції.

Цю загадку роз'яснив мені ясновельможний пан станиславівський воєвода Юристовський, який під час розмови розтлумачив мені, що коломийські політичні власті, польське посольство в Берліні та його військовий аташе звинувачують мене в інтригах з [Євгеном] Петрушевичем, що я насилаю на Польщу більшовиків та інших злочинних потвор.

Звісно, така заява, з такого компетентного джерела, подіяла на мене як грім з ясного неба, і раптом я зрозумів, чому впродовж багатьох років мене не впус-

⁷⁶ Тут курсивом виділено місце, дописане від руки.

кають до моєї вітчизни, трактують мене вигнанцем поза законом, і чому навіть тепер, незважаючи на певну довіру, за кожним моїм кроком постійно стежать. Само собою зрозуміло, що після таких заяв я відмовився від подальших дій і повернувся «цілковито» до Берліна.

Я дозволив собі коротко представити свій особистий і підприємницький життєпис від передвоєнних часів до сьогодні, щоби підтвердити, що будь-які підозри про якісь махінації чи з більшовиками, чи з Петрушевичем є не тільки обман, а й логічний абсурд, продиктований сліпою ненавистю й жадобою помсти. Як це? Я мушу бути поблажливим до більшовиків, які цілковито знищили мене в Києві й дотепер унеможливають експорт моїх книжок до України? Я мушу привезти їх до Польщі, щоби собі відібрати останнє поле збуту для моїх видавництв, яким є східна Малопольща? Чи ж я маю кокетувати з урядом Петрушевича, з паші якого мусив за допомогою польських судів вирвати левову частку моєї власності, друкарню?

У разі потреби я представляю достовірні свідчення членів колишнього уряду Петлюри, колишнього польського союзника, що між мною та прибічниками Петрушевича були і є ворожі стосунки. З іншого боку, я не міг ні на мить припустити, щоби слова воеводи, високого достойника держави, були сказані на вітер, без якої-небудь підстави, принаймні, здавалося б, законної.

Я почав вивчати джерела: коломийське староство й державна поліція надали мені загальні відомості, а в консульстві в Берліні я не отримав взагалі жодних пояснень. Випадково виявилось, що мій адвокат під час процесу за крамницю й за отримання дозволу, щоби справи моєї книгарні вів замісник, наштовхнувся на акт коломийського староства, доданий до актів процесу *С III 70/24*⁷⁷. Із цих актів випливає таке: напередодні врегулювання мого прохання щодо замісника коломийське староство звернулося до державної поліції із запитом щодо моєї особи. Розслідування закінчилося позитивно, однак не переконало референта, який зажадав нових пояснень. На це 21 березня 1923 року він отримав такий рапорт за № 2650: «До староства в Коломиї. Постерунковий [Пйотр] Голька повідомляє, що Яків Оренштайн виїхав із Польщі до Німеччини як таємний агент для інформування про діяльність польської держави у внутрішній і зовнішній політиці. З політичного погляду він *підозрюється*⁷⁸ у шпигунстві, тому що за українських часів видавав українські брошури для організаційних цілей і брав участь в агітації разом із комендантом [Теодором] Примаком; згодом, після розпаду українських військ, збирав різні агітаційні відомості аж до 1920 року, під час наступу більшовицьких військ виїхав до Німеччини, щоби надати відомості іноземній державі».

Тому вся моя підприємницька Голгофа, російська неволя й нищення мого майна — усе це у фантазії постерункового поліції перетворюється на шпигун-

⁷⁷ Дописано від руки.

⁷⁸ Дописано від руки.

ську акцію таємного агента. Ця поліційна вигадка йде як запит до консульства в Берліні, котре навіть не докладає зусиль, щоб там, на місці, провести якесь розслідування щодо тих ганебних обвинувачень, але з надзвичайним стоїцизмом готує копію з рапорту Гольки й надсилає її до Коломиї як свою власну думку, посилаючись на того самого коломиїського постерункового Гольку. А тому ні берлінське посольство, ні його військовий аташе, ні коломиїське староство, але Голька-тут, Голька-там – ось джерело осуду, ось та таємна міць, що стала поперек дороги мого життя й замикає мені ворота додому. Це той чарівник, який мене, жертву більшовиків, перетворив на їхнього агента, а з аполітичного накладовця й видавця наукової літератури зробив небезпечним агітатором і шпигуном. Я глибоко переконаний, що пан Голька жодної книжки, яку я видав, не брав до рук і не навів жодного факту на підтвердження цього ганебного обвинувачення. Стосовно наведених аргументів є нижче від моєї гідності вступати в полеміку з якимось Голькою, який, вочевидь, перевищив свої повноваження, щоби вигаданим рапортом ввести в оману своїх зверхників, а мене зганьбити.

Але й тут не кінець. Три роки тому я дозволив собі виїхати до Канади та США, де є багато українців, серед яких мої книжки мали перед війною чималий збут, тому я навіть мав головний склад у Вінніпезі (Канада). Я хотів відновити там свої контакти. Раптом звідти мені повідомляють, що якісь агенти польського консульства в Канаді ганяються по всій країні за інформацією, чи я там є, з другої сторони океану! Не проводжу антидержавну агітацію! Це вже межує з фарсом, коли б не було ознакою просто хворобливого психозу щодо моєї особи. Чи ж мені не вільно шукати для мого товару ринку збуту, коли мене вигнали більшовики, а Польща, моя Вітчизна, трактує мене злодієм, проти якого відшукують і штучно створюють якісь уявні факти?! Для чого, яким правом і на якій підставі мене цькують, ніби якогось дикого звіра, у Польщі, в Німеччині чи навіть у Канаді й Америці?

Чи тому, що я як єврей видаю українську літературу, такий Голька чи інші платні агенти мають безкарно бризкати на мене болотом, кидати на мене необґрунтований наклеп і ганьбу, котра вмить пускається за мною по цілому світі як публікація про розшук? Чи живемо в демократичній правовій Республіці Польській, а чи, як за царських часів, під усевладним батоком безвідповідальної поліції та її агентів? Що дотепер ніде в цілій Польщі проти мене не видали жодного кримінального подання до будь-якого суду чи прокуратури, то це і є найпромовистіший доказ безпідставності тих огидних і потворних рапортів. Ще раз підкреслюю: *я не є політик, а тільки підприємець*. Якщо як польський громадянин Мойсеевого визнання я обрав собі видання наукових творів українською мовою за джерело прибутку, то зробив це тільки для того, що сподівався на серйозний дохід, виконуючи при цьому етичну й культурну функцію. Це моя мета і стимул моєї довголітньої чесної, наочної й ретельної праці; якщо ж її хтось трактує по-іншому, той припускається морального злочину проти мене.

Іван Монолатій

Як вільний громадянин держави я не можу й надалі спокійно терпіти це безправ'я. Тому звертаюся до високого воєводства із сердечним проханням, щоби зволило провести невідкладне розслідування порушеної вище справи, усіх зібраних проти мене доказів, якщо щось подібне існує, із чого, без сумніву, з'ясується, що, окрім буйної фантазії постерункового та агентів, щодо моєї особи не існує жодних обґрунтованих доказів. На підставі цього прошу польське консульство в Берліні без дальших перешкод видати мені паспорт для виїзду до Польщі та інших країн, куди йдуть книжки мого накладу й видавництва.

Я глибоко переконаний, що високе воєводство прихильно сприйме моє прохання й поверне мені всі належні громадянські права.

[Підпис:] Яків Оренштайн

№ 3

**Лист Якова Оренштайна до Станиславівського воєводи
із проханням про політичну реабілітацію⁷⁹**

[15.12.1924 р.]

Ясновельможний і достойний пане воєводо!

У серпні ц. р. ясновельможний пан люб'язно мене вислухав. Під час розмови згадав ясновельможний пан, що коломийська влада, польське посольство та його військовий аташе в Берліні стверджують, що я залишаюся в тісній співпраці з Петрушевичем і насилаю до Польщі більшовиків. Ці та подібні висловлювання, по ширості, ґрунтуються на не з'ясованих до кінця відомостях і переконанні, що підлеглі державні органи надали стислу та правдиву інформацію щодо моєї особи.

Це нищівне звинувачення з уст високопосадовця й державного достойника змусило мене: а) інтенсивно вивчити й остаточно визначити причини, на підставі яких було видано такі тяжкі звинувачення, і з якого джерела вони випливають; б) припинити заплановане ведення бізнесу на території Східної Мало-польщі аж до повного з'ясування моєї особистої справи.

Дозволю собі представити результати моїх досліджень:

Я вніс до староства в Коломиї прохання дозволити керувати моєю книгарнею довіреній особі. Перед розглядом цієї заяви по суті староство звернулося до державної поліції з проханням щодо розслідування стосовно моєї особи, яке вона задовольнила. Однак цього референтові не вистачило, а тому я знову надіслав запит до тієї самої поліції й отримав таку відповідь:

През.: 21/3 1923, № 2650, До староства в Коломиї

⁷⁹ Лист Якова Оренштайна до Станиславівського воєводи щодо його політичної реабілітації, ф. 2, оп. 1, спр. 245, арк. 35, 35 (зв.), ДАІФО.

«Постерунковий [Пйотр] Голька повідомляє, що Яків Оренштайн виїхав із Польщі до Німеччини як таємний агент для інформування про діяльність польської держави у внутрішній і зовнішній політиці. З політичного погляду він *підозрюється*⁸⁰ у шпигунстві, тому що за українських часів видавав українські брошури для організаційних цілей і брав участь в агітації разом із комендантом [Теодором] Примаком; згодом, після розпаду українських військ, збирав різні агітаційні відомості аж до 1920 року, під час наступу більшовицьких військ виїхав до Німеччини, щоб надати відомості іноземній державі».

Тоді старство надіслало цей акт разом із рапортом постерункового Гольки із запитанням до польського посольства в Берліні, котре навіть не дало собі труда з'ясувати цю справу чи отримати яку-небудь загальну інформацію, обмежившись сумлінним копіюванням рапорту пана Гольки, і надіслало цю копію як власну відповідь до старства в Коломиї.

Таким чином донесення постерункового державної поліції Гольки в Коломиї стало державним документом, з якого всі власті почерпнули матеріал проти мене.

Це узгоджується з реальним станом справи. Нижче моєї гідності вдаватися в аналіз цього Голька-документу; також я не маю наміру обговорювати зміст цього памфлета. Той пан Голька, вочевидь, у кричущий спосіб перевищив свої службові повноваження, представивши своїй владі безсоромні свідчення, почерпнуті з найбрудніших джерел людської підлоти. Увесь рапорт Гольки, від першого до останнього слова, є злісна брехня і злочинський наклеп.

Тому я категорично заявляю, що ніколи безпосередньо чи посередньо не видавав і не фінансував ані газет, ані журналів, ані брошур, ані книжок політичного змісту. Крім того, ніколи ні з Петрушевичем, ні з його урядом, ні з його партіями не співпрацював. І нарешті, ні прямо, ні посередньо ніколи нічого не мав і не маю спільного з більшовиками.

Я не політик, тільки єдино підприємець, якого цікавить економічний зиск, а тому залишався в економічних відносинах із урядом Петлюри. Ці мої твердження охоче підтвердять члени уряду Петлюри, до яких уряд Польщі ставиться з довірою.

Пане воеводо! Уповаючи на панове почуття справедливості, в якому я глибоко переконаний, смію просити про суворе вияснення цього інциденту. Адже розслідування покаже, що всі обтяжливі звинувачення проти мене є ганебна справа негідників і підступних індивідів; це розслідування мусить подати приклад, який би їх відлякував, і що це не мине безкарно — заради невинних людей із бездоганною репутацією, проти котрих підступно зводять наклепи, котрих безпідставно звинувачують і принижують їхню людську гідність.

Прошу прийняти запевнення про мою глибоку повагу та правдиву пошану, в чому підписуюся.

[Підпис:] Яків Оренштайн

⁸⁰ Дописано від руки.

№ 4

Прохання Якова Оренштайна до Спілки німецьких книготорговців у Лейпцизі про вилучення «Української накладні» зі списку книготорговельних фірм⁸¹

[05.12.1935 р.]

До Спілки німецьких книготорговців
Лейпциг

Т[овариство]. з о[бмеженою]. в[ідповідальністю]. «Українська накладня» є іноземне видавництво, власником якого є громадянин Польщі. Я не продаю й не видаю жодної літератури німецькою мовою, як також і в перекладі. Я не маю стосунку до німецької книжки. Усі мої видання існують *тільки* українською мовою й не продаються в Німеччині, а лише за кордоном.

На Ваше бажання я готовий повністю припинити видавничу діяльність у Німеччині й не продавати жодних книжок у Німеччині, таким чином обмежуючись лише експортом залишків. Унаслідок теперішнього скрутного становища в українській книготоргівлі моє видавництво не ліквідне. Швидко припинення діяльності було б рівнозначне знищенню підприємства. У будь-якому разі, я вирішив закрити моє підприємство, проте це займе кілька років.

Прошу Вашого дозволу вилучити мою фірму зі списку продавців книг.

З глибокою повагою
[Підпис:] Яків Оренштайн

№ 5

Лист Якова Оренштайна до Президента Імперського урядництва у справах друкарства в Берліні про намір перенести «Українську накладню» за кордон і пропозиції щодо продажу її продукції⁸²

[03.01.1936 р.]

Панові президенту
Імперського урядництва у справах друкарства
Берлін

⁸¹ Лист Я. Оренштайна до Спілки німецьких книготорговців у Лейпцизі від 5 грудня 1935 р., арк. 1 (ненум., на бланку), R9361–V/8796, BArch.

⁸² Лист Я. Оренштайна до Президента Імперського урядництва у справах друкарства в Берліні від 3 січня 1936 р., арк. 1, 1 (зв.) (ненум., на бланку), R9361–V/8796, BArch.

Після Вашого листа від 31.12.1935 р. я одразу відіслав свій членський квиток до Спілки німецьких книготорговців у Лейпциг. Своім листом від 04.12.1935 р. [тут помилка: правильна дата – 5 грудня. – *І. М.*] я надав названій спілці достатньо інформації про теперішній стан видавництва – припинення його діяльності.

Для роз'яснення я дозволю собі спочатку зауважити, що [«Українська накладка»] – велике видавництво, яке я заснував у 1919–1920 рр. із державною допомогою в Берліні після того, як більшовики захопили Україну, щоби після звільнення України від більшовицької окупації перенести його до Києва. Я привіз до Німеччини документально підтвержені великі суми грошей і надрукував сотні книжок і нот великими накладками, зокрема у фірмах Spammeg & Röder у Лейпцизі, Schafes Druckereien у Вецлярі тощо. Велику частину цієї друкованої продукції я ще зберігаю на складі, щоби із часом перевезти її до України.

Усі без винятку видання є суто українська національна література й музика та лише українською мовою. Я *жодним чином* не перетинаюся з німецькою культурою, німецькою книготоргівлею й німецькими читачами. Я проживаю в Німеччині, тому що змушений до цього через наявність товарів на складах. У Німеччині я [ці видання] нікому не продаю, а тільки експортую за кордон зарубіжним українцям. Натепер немає покупця та взагалі арійського представника на моє видавництво. Через брак покупців іншими загальноприйнятими способами я не можу терміново продати запаси книжок.

Залишається тільки шлях знищення. Я не можу ухвалити таке рішення та знищити високі духовні й великі матеріальні цінності нації. Я вирішив перенести підприємство за кордон, однак це, в разі необхідності нормально розпустити підприємство, займе деякий час. Тому мої наміри такі.

1. У зв'язку з олімпіадою я очікую тут авторитетних українців із закордону та членів нашого попереднього уряду. Можливо, мені вдасться знайти серед цих панів покупців на ціле видавництво для закордону.
2. Після олімпіади я вирушу за кордон, щоби постаратися збути по змозі великі партії товару за дешевими цінами.
3. Особливо я докладатиму зусиль, щоби перевести ціле видавництво до якоїсь столиці за кордоном.

Я сподіваюся, що зможу владнати цю справу щонайбільше за два-три роки.

У цей період я – на Ваше бажання – не видаватиму й не продаватиму в Німеччині друковану продукцію. У цьому разі прошу мені дозволити як експортерів продавати мої книжки за кордон.

Щодо дальшої *усної інформації* – я до Ваших послуг.

З глибокою повагою
[Підпис:] Яків Оренштайн

Повідомлення Якова Оренштайна Президентові Імперського урядництва у справах друкарства в Берліні про часткову ліквідацію «Української накладні»⁸³

[19.01.1937 р.]

Панові президенту
Імперського урядництва у справах книгодрукування
Берлін

На жаль, мені не вдалося знайти покупця на моє видавництво. Перенесення [«Української накладні»] за кордон також наштовхується на різноманітні труднощі. З огляду на це я зважився на часткову ліквідацію.

З моїм основним кредитором, який живе в Польщі, я – за згоди земельного валютного управління в Берліні від 03.12.1936 р. (№ 37690/53) – домовився, що той візьме раніше доставлені нам книжки в рахунок заборгованості на суму 70 тис. райхсмарок. Цю справу тепер документально оформлюють, і у власність цього кредитора переходять ці книжки, котрі він поступово отримуватиме в домовлений термін. З моїм другим іноземним кредитором я сподіваюся досягти подібної домовленості. Після укладення угоди залишки товару будуть беззастережно продані за будь-якою ціною.

Я більше не торгую книжками, а присвячую себе тільки питанням ліквідації.

З глибокою повагою
[Підпис:] Яків Оренштайн

⁸³ Лист Я. Оренштайна до Президента Імперського урядництва у справах друкарства в Берліні від 19 січня 1937 р., арк. 1 (ненум., на бланку), R9361–V/8796, BArch.